

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M
ORTA BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

Berdaq atindag'i Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Qaraqalpaq filologiyasi fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili.So'z jasaliw.Morfologiya
pa'ninen**

Referat

Tema:Ko'mekshi so'zler

Orinlag'an:Xojekeev Q

Qabillag'an:Seytnazarova İ

No'kis 2014

Tema: Ko'mekshi so'zlar

Jobasi:

Kirisiw

1 Tirkewishler ha'm olardin' shu'gh'na qaray tu'rleri, seplikler
menen qollaniliwi

2. Da'nekerler ha'm olardin' xizmetine, ma'nisine qaray

3. Janapaylar ha'm olardin' tu'rleri

Juwmaqlaw

Paydalanilg'an a'debiyatlar

Qosimsha bo'lim.

Kirisiw

Temani'n` akutalli'g'i`: Ja`miyetlik wo`mirdin` ekonomikalıq, siyasiy ha`m sotsiallı'q tarawları'nda a`melge asi'ri'li'p ati'rg`an qayta du`ziwler ruwxı'y turmi'sti' ha`m soni'n` ishinde sonin' ishinde tilde de wo`z ishine almaqta. Duri's, til wo`zinin` tiykarg`i' maqset ha`m ma`nisin wo`z da`wirinin` «aynasi'» boli'wi'n, adamlarg`a ruwxı'y ha`m a`dep-ikramlı'li'q qa`diriyatlari'n beriwin jan`a biyg`a`rez eldin` haqi'yqi'y puxaralari'n ta`rbiyalawdag`i' a`hmiyetin joytqan joq. Bu`gin tildin' aldi'nda ha`r qashang`i'dan da a`hmiyetli wazi'ypalar tur. Ha`zirgi til ha`m a`debiyat ja`miyetimizge mu`na`sip adamlardi, a`wladti' qa`liplestiriwde ha`m ta`rbiyalawda mu`mkinshiligi bari'nsha u`les qosi'wi' tiyis. Xali'q ma`nawiyati'ni'n` aynasi' bolg`an ko`rkem do`retiwshilik, soni'n` ishinde tilde,ko`rkem a`debiyatti' rawajlandi'ri'w ma`mleketimiz, ja`miyetimizdin` mudami' di`qqat itibarında boli'p kiyatirg`ani ma`lim.

Qaraqalpaq xalqi' Worta Aziyada jasawshi' tu`rkiy tilles xali'qlardi'n` biri bolg`anli'qtan bizin` a`sirimizden neshe mi'n` ji'llar buri'n-aq do`retilgen bay folklori'na, jazba a`debiy-ma`deniy yesteliklerine iye. Bul miyraslar bizin` zamani'mi'zg`a awi'zeki ha`m jazba tu`rinde de jetip keldi. Mine, usi' yerte da`wirleri do`retilgen jazba yesteliklerdi, wo`tkendegi xali'qti'n` tariyxi' ha`m a`debiy folklorli'q miyrasi' menen birge ilde de u`yreniwge ken` jol ashi'ldi'. Soni'n` ushi'n da yerte da`wirleri do`retilgen jazba yesteliklerdi a`debiy-tariyxi'y, folklorli'q ha`m lingvistikali'q aspekte u`yreniw ilimde ko`p g`ana jan`ali'qlardi'n` betin ashatug`i'nli'g`i' so`zsiz.Tildi qa'sterlew,asirap saqlaw boyınsha ma'mleketlik ko'lemde de bir qansha ilajlar wo'tkerilip atir.Prezidentimiz til boyınsha to'mendegishe pikirlerdi aytip wo'tti:

Wo'zbekstan Respublikasi' Prezidenti İ.A.Karimov aytqanday: «Ruwxı'y du`nya insang`a ana su`ti, atani'n` u`lgisi, babalari'mi'zdi'n` wa'siyati' menen birge sin`edi. Ana tilinin` ulli' a`hmiyeti sonnan ibarat boli'p, wol ruwxı'y

du`nya belgisi si`pati`nda adamlardi` jaqi`nlasti`ri`p ja`mlestiredi»¹. Bul pikirde tildin` adam wo`mirindegi, ja`miyettegi worni`, woni`n` atqaratug`i`n xi`zmeti toli`q ashi`p berilgen.

Haqi`yqati`nda da, tilsiz ja`miyetlik turmi`s tarawlari`ni`n` rawajlani`wi`n, wondag`i` jetiskenliklerdi, toplang`an materialli`q ha`m ruwxı`y bayli`qlardi` ko`z aldi`mi`zg`a keltiriw qi`yi`n. Sonli`qtan ha`r bir xali`q, millet wo`z ana tilin teren` u`yreniwge, payda bolg`an. Ja`miyet bolmag`an jerde til, til bolmag`an jerde ja`miyet bolmaydi`. Adamni`n`, tildin`, ja`miyettin` payda boli`w da`wiri bir waqi`tti` wo`z ishine qamti`ydi`. Sebebi wolardi`n` birisiz yekinshisi boli`wi` mumkin yemes. Solay yetip til ja`miyetlik qubi`li`s bola woti`ri`p, wol basqa barli`q ja`miyetlik qubi`li`slardan ayi`ri`li`p turadi`. Til de basqa ja`miyetlik qubi`li`slar si`yaqli` ja`miyet ushi`n xi`zmet yetedi. Soni`n` menen birge tildin` ja`miyetlik xi`zmeti menen wo`risi qa`legen basqa ja`miyetlik qubi`li`slardan sheksiz yeken. Mine, bul jag`i`nan til basqa barli`q ja`miyetlik qubi`li`slardan ayi`ri`li`p turadi`.

¹ Каримов И.А. Ўзбекстаннын ӱзиниц жаӱаланыӱ хӱм раӱажланыӱ жолы. –Нӱкис: Қарақалпақстан. 1993. Б.76-77.

Tirkewishler ha'm olardin' shig'isina qaray tu'rleri, seplikler menen qollaniliwi

Atlıq ha'm atlıq ma'nisindegi so'zlerge dizbeklesip, olardı basqa bir ma'nili so'zlerge baylanıstıratug'ın ko'mekshi so'zler tirkewishlik xızmetti atqaradı. Tirkewishler o'zi dizbeklesetug'ın so'zden keyin kelip, olardıń sepleniwın talap etedi ha'm sol so'zlerdi basqa bir ma'nili so'zler menen basqarılshı baylanısqa tu'sirip, basqarılshı ha'm basqarılshı so'zlerdin' arasında ha'r tu'rli waqıtlıq, orınlıq, sń, sebep, maqset, salıstırılshılıq ha'm t.b. ma'nilerdi bildiredi:

Misali:

Ol qabaqtı tolısuw *menen* ko'terip kiyatı.

Usılar *ushın* irkilip qaldı.

Qardıń beti qorag'a *deyin* sozılǵan.

Tirkewishler shıǵ'ısına qaray u'sh toparg'a bo'linedi: tu'pkilikli tirkewishler, atawshı tirkewishler ha'm feyil tirkewishler.

1. Tu'pkilikli tirkewishlerdin' toparına jeke turg'anda leksikalıq ma'nisine iye emes tirkewishler kiredi. Olar mńhalar: *ushın, deyin, sayın, kibi, yan'lı, sıyaqlı menen, haqqında, jo'ninde, arqalı, t.b.* Olardıń grammatikalıq ma'nisi o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge qollanılǵanda an'lanadı.

2. Atawshı tirkewishlerdin' toparın atawshı ha'm ra'wish so'zlerden ko'mekshi so'z xızmetine o'tken: *keyin, son', burın, aldın, basqa, jaqın, qarsı janında, qasında, u'stinde, tusında, artında, ishinde* ha'm t.b. sıyaqlı so'zler quraydı. Bunday so'zler qollanılwına qaray ko'mekshi so'z ma'nisinde de, dara leksikalıq ma'nili so'z retinde de qollanıladı.

3. Feyil tirkewishlerdin' toparın ko'mekshi so'z xızmetine o'tken feyil tiykarlı so'zler: *baslap, boylap, jag'alap, qaray, qarap, qarag'anda, qaramastan, t.b.* sıyaqlı so'zler quraydı. Bular da ga'p ishinde qollanılw o'zgesheligine qaray birde ko'mekshi, birde ma'nili so'z retinde qollanıla beredi. Tirkewishlik xızmette kelgende, olar o'zinen burın seplenip kelgen so'zler menen dizbeklesedi.

Tirkewishler, ko'binese ataw, barıs, shıǵ'ıs, geyde ju'da' siyrek tabıs seplik jalǵawlı atawshı ha'm atawshılıq xızmettegi so'zler menen qollanıladı. Tabıs

sepligindagi soʻzlar menen tek eki feyil tirkewish (jagʻalap, boylap) dizbeklesip, sol soʻzlar menen birge orʻn maʼninin bildiredi:

Misali:

Paroxod ketip baratʻgʻan jaqqa **qarap jagʻʻst? jagʻalap** juwʻrdʻ. Esiktinʻ aldʻhdagʻʻ**salman? jagʻalap** qashʻhʻhʻ basʻha shʻqtʻ.

Ataw, iyelik sepligindagi soʻzlar menen dizbeklesetugʻʻn tirkewishler.

Tirkewishlerdinʻ birazʻataw, geyde iyelik sepligindagi atawʻsh soʻzlar menen dizbeklesip, sol soʻzlar di oʻzinen sonʻgʻʻ soʻzlar menen maʼnilik baylanʻsqa tuʻsiredi. Olardʻhʻ tiykargʻilari mʻhalar: *menen, haqqʻhda, joʻninde, tuwralʻ arqalʻ, ushʻh, sayʻh, boyʻ, boyʻhsha, kibi, yanʻlʻ, sʻyaqlʻ, taʻrizli, qurlʻm, shelli, sebepli, qaʻlpinde, tuʻrde, raʻwishte, sʻpatʻhda, qaʻddinde, retinde, aʻtirapʻhda, betke, uʻstinde, t.b.*

Menen tirkewishi. Haʻzirgi aʻdebiy tilde **menen** tirkewishi (fonetikalʻq variantlarʻmenen) ataw formalʻsoʻzlar menen jiyi qollanʻladʻ. Iyelik sepligindagi almasʻqlar menen dizbeklesip kelgende, sol almasʻq penen birgelikte ekenligin anʻlatadʻ.

Misali:

Sen *meninʻ menen* soʻylespekshimisenʻ.

Men *seninʻ menen* endi birge juʻrmeymen.

Menen (benen, penen) tirkewishi oʻzi dizbeklesip kelgen basqarʻwshʻsoʻzlar menen birge toʻmendegi maʼnilerdi anʻlatadʻ:

1. **Orʻn, waqʻt haʻm sebep** maʼnilerin bildiredi:

Olar sheldinʻ **basʻmenen** shertekke qaray juʻrdi Eshki ʻlaqlarʻh ertip **soqpaq penen** ketip baratʻ. Sen olardʻ **tuʻni menen** fermagʻa aparʻp qos.Guʻlsimninʻ selk-selk kuʻlkisi **Temirbektinʻ kirip_keliwi menen** tʻyʻldʻ.

2. Is-haʻrekettinʻ iske asʻw usʻhʻ bildiredi: Serkebay **tunjʻrawʻ menen** otʻ.Balʻqshʻlar baʻhaʻrdinʻ keliwin **asʻgʻʻslʻq penen** kuʻtti.

3. Qural haʻm koʻlik maʼnilerin bildiredi: Ayaqtan jaramagʻan jerler **nasos penen** suwgʻarʻldʻ. Bizler **avtomobil menen** jetip keldik .

4. Is-ha'reket qaratilg'an materiallq, zatlq ma'nilerdi bildiredi: Srt'ha tutqan shiylarin **zerbaraq penen** oratt? ("Alpam's"). Bag'd'h' aynalas? **diywal menen** qorshalg'an.

5. Birgelik ha'm qar'm-qatnaslq ma'nilerdi an'latad?. Artq bir ku'ni **eki jigit penen** Turd'gu'ldin' u'yine keldi .

6. **Menen** tirkewishi **-g'an** affiksli kelbetlik feyil menen dizbeklesip, qars'laslq ma'ni bildiredi: **Baq'rg'an menen** arjag'hdag'farg'a daw's? jetpeydi **Haqq'nda, tuwral? jo'ninde, jay'nda** tirkewishleri.

Bul tirkewishler atlqlarg'a dizbeklesip, sol atlq so'zler menen birge obyektlik ma'ni bildiredi. Olar tuwra obyektlik ma'ni bildirip kelgende, tuwra tolqlaw'shlar s'yaql?, ko'binese aw'spal? feyiller menen baylan'sad?. Bunday jag'dayda olar tab's sepliginin' ma'nisine barabar bol'p, olard?tab's seplik tu'rinde almast'p ayt'wg'a bolad?.

Misali:

Birew **kolxoz tuwral?** a'n'gime etse, birew tozd? aytad?. Birew kolxozdi a'n'gime etse, birew tozd? aytad?

Haqq'nda, tuwral?, jo'ninde, jay'nda tirkewishleri o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge is-ha'rekettin' kim, ne, kimler, neler jo'ninde ekenligin bildirip, q'ya tolqlaw'sh ma'nisine jaq'n keledi. Bunday jag'dayda olard? tab's sepligindegi so'zler menen almast'wg'a bolmayd?. Men **bul haqq'nda** hesh na'rse ayta almayman. Biraq keshe ol **Serkebay ag'a tuwral?** jaman pikir aytpad?. Ol o'zin **Aytjan jo'ninde** haq dep esaplad?

Ush'n tirkewishi, ko'binese ataw sepligindegi atlq, iyelik sepligindegi almas'q, kelbetlik feyildin' **-g'an** ha'm ha'reket at'h'h' **-w, -g'anl'g'?** affiksli so'zler dizbeklesip kelip, to'mendegi ma'nilerde qollan'lad?.

1) ataw sepligindegi atlq ha'm iyelik sepligindegi almas'qlar menen dizbeklesip kelip, is-ha'rekettin' birewge ya bir na'rsege arnalg'anl'g'h an'latad?. Al men **o'zim ush'n, o'zime derek jigitler ush'n** hesh g'am jemeymen. Pa'rawan keleshek turm's **adamlar ush'n** du'ziledi ("E.Q."). Siz bul ma'rdanal'qt'h' ha'mmesin **menin' ush'n** isledin'iz (Q.x.e.)

Da'nekerler ha'm olardin' xizmetine, ma'nisine qaray .

Da'nekerler - ten' ma'nili so'zlerdi, ten' ha'm bag'han'qal? qospa ga'plerdin' sh'arlarin baylanstirish? ko'mekshi so'z shaqab?. Da'nekerler de basqa ko'mekshi so'zler siyaql?, grammatikalq jaqtan o'zgermeydi ha'm o'z aldina tolq leksikalq ma'nige iye bolmayd?. Sonlqtan olar grammatikalq ga'p ag'zas? xzmetin atqara almayd?.

Da'nekerler sintaksislik xzmeti jag'han jay ga'plerdin' quramnda birgelkili ag'zalard?, qospa ga'ptin' quramnda jay ga'plerdi o'z ara ma'nilik jaqtan baylanstirish? da'nekerlik xzmetti atqarad?.

Izertlewshiler ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanstirishda da'nekerler intonatsiyag'a qarag'anda a'dewir son' payda bolg'an dep esaplayd?. Bul pikirdi ko'mekshi so'zlerdin', sonin' biri da'nekerlerdin' tariyx?y shig'is?, rawajlanw? jag'han ma'nili so'zler almasq, feyil, sanlq, ra'wishlerdin' da'slepki leksikalq ma'nisin joylq, ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanstirish? ko'mekshi grammatikalq quralg'a aynalg'anlg'?tast?yqlayd?.¹

Da'nekerler morfologiyalq qurilishna qaray, **dara da'nekerler** (*da, de, ha'm, ja'ne, al, lekin, sebebi, sonlqtan, ga', ga'hi, eger, o'ytkeni, bir, birese, birde, geyde, bazda, t.b.*) ha'm **qospa da'nekerler** (*sol sebepli, sonin' ushin, sol ushin, sonin' na'tiyjesinde, nege desen', degen menen*) bolp bo'linedi.

Da'nekerler *sintaksislik xzmeti* ha'm *ma'nisine* qaray, **dizbeklewshi da'nekerler** ha'm **baq'andirish?da'nekerler** bolp eki toparg'a bo'linedi.

Dizbeklewshi da'nekerler

Dizbeklewshi da'nekerler jay ga'plerdin' quramnda ten' ma'nili birgelkili ag'zalard?, qospa ga'ptin' quramnda ten' ma'nili jay ga'plerdi baylanstirad?. Olar ten' ma'nili birgelkili ag'zalardin' yamasa jay ga'plerdin' arasnda tek baylanstirish? xzmetti g'ana atqarq qoymay, baylanstirp kelgen sintaksislik kategoriyalardin' quramnda ha'r tu'rli grammatikalq ma'nilerdi payda etedi.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I.II. ч I. Части речи и словообразование. М., 1952, 452-бет;

Dizbeklewshi da'nekerler ten' ma'nili so'z benen so'zdi ha'm jay ga'plerdi baylanishtiruv ma'nisine qaray to'rt tu'rge bo'linedi:

- biriktirivshi da'neker,
- qarsilas da'neker,
- awzpal'da'neker,
- gezekles da'neker.

Biriktirivshi da'nekerler.

Biriktirivshi da'nekerlerdin' toparin *da-de*, *ha'm*, *ha'm de*, *ja'ne*, *ja'ne de*, *tag'?*, *tag'? da*, *menen*, *benen*, *penen*, *al* da'nekerleri qurayd?. Bul da'nekerler birgelkili ga'p ag'zalarin ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'? jay ga'plerdi ten' ma'nide baylanishtirad?. Dizbeklewshi da'nekerlerdin' birgelkili ag'za ha'm jay ga'plerdi baylanishtiruv da'rejesi birdey emes. Joqarida atalg'an da'nekerlerdin' **al** da'nekerinen basqas? birgelkili ag'zalard? baylanishtiruvda ken' qollanilad?.

Da-de, *ta-te* da'nekerleri. Bul da'nekerler ga'p ishinde baylanishtiruvshilarning xizmetine qaray haqyqiy da'neker ha'm janapaylarning da'neker bolib bo'linedi. **Da-de** da'nekeri haqyqiy da'nekerlik xizmette qollanilg'anda so'z benen so'zdi, eki sh'arl? birgelkili ag'zalard? yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'? jay ga'plerdi baylanishtirad?. Olar to'mendegi jag'daylarda **haqyqiy da'nekerlik** xizmetlerdi atqarad?.

1) birgelkili bolmag'an eki so'zdin' arasin baylanishtirad?. Jolbaris toran'g'ildin' tu'binde birazg'a shekem arman-berman keselep ju'rdi **de** qoyd?.

2) eki sh'arl? birgelkili ag'zalardin' arasinda biriktirivshi da'nekerlik xizmette qollanilad?. A'llen waqitta Alaqus Gu'ljannin' qasna jetip keldi **de**, quyrig'in biling'an'latt?.

3) eki sh'arl? dizbekli qospa ga'plerdi baylanishtirad?. Qap? qatt? ashild? **da**, awzdan u'lken deneli adam ko'rindi. Qizlar barliq zatlarin avtobusqa saldi **da**, o'zleri on'ku'tpey-aq institutqa qaray jol ald?.

Da-de da'nekerleri to'mendegi jag'daylarda *janapaylarning-da'nekerlik ma'nide* qollanilad?.

Qarsʻlas daʻnekerler.

Qarsʻlas daʻnekerlerdinʻ toparʻn *biraq, lekin, sonda da, solay da, soʻytse de, solay bolsa da, bolmasa, al* daʻnekerleri haʻm daʻnekerlik xʻzmettegi *degen menen, onʻnʻ menen, tek, qalay da, aʻttenʻ*, t.b. sʻyaqlʻ koʻmekshi soʻzler quraydʻ. Bul daʻnekerler arqalʻ baylanʻsқан birgelkili agʻza haʻm dizbekli qospa gaʻptinʻ quramʻndagʻʻjay gaʻpler bir-biri menen qarama-qarsʻmaʻnide baylanʻsadʻ.

Qarsʻlas daʻnekerler, tiykarʻnan, birgelkili bayanlawʻshlardʻ, geyde birgelkili anʻqlawʻsh, tolʻqlawʻsh haʻm pʻsʻqlawʻshlardʻda baylanʻstʻʻp keledi:

Misali:

Jawʻngerler aqʻʻgʻʻ oq qalgʻangʻa shekem sawash juʻrgizdi, **biraq** keyin sheginbedi. Alliyar olardʻshʻramʻadʻ, **lekin** tanʻmadʻ.

Qarsʻlas daʻnekerler dizbekli qospa gaʻptinʻ sʻhʻarlarʻn baylanʻstʻʻwda geypara oʻzgesheliklerge iye boladʻ.

1. *Biraq, lekin* daʻnekerleri maʻnileri bir-birine qarama-qarsʻ bolmagʻan jay gaʻplerdi qarsʻlaslʻq maʻnide baylanʻstʻʻadʻ. Dawʻl tʻhayʻn dedi, **biraq** qar japalaqlap jawʻp tur. Mallarʻbos juʻr, **lekin** atʻjoq.

2. Bayanlawʻshlarʻbirinde bolʻmlʻ, ekinshisinde bolʻmsʻz feyilden bolgʻan jay gaʻplerdi baylanʻstʻʻadʻ. Ol jaslʻgʻʻnda qarʻwlʻ adam bolgʻan, **biraq** jarlʻʻq jaʻbiri ogʻan muʻmkinshilik bermegen. Aldʻnda yarʻm bettey jazʻlgʻan xat jatʻ, **lekin** qaʻlemi koʻrinbeydi.

3. Jay yamasa dizbekli qospa gaʻptinʻ quramʻndagʻʻjay gaʻplerdinʻ bayanlawʻshlarʻnʻ ekewi de bolʻmsʻzlʻq yamasa bolʻmlʻ maʻnide kelgende, olardʻ qarama-qarsʻ maʻnide baylanʻstʻʻadʻ. Shayʻqtʻnʻ bul gaʻpi Mamangʻa unamadʻ, **biraq** uʻndemedi. Bagʻanagʻʻʻzgʻʻʻq paʻseydi, **lekin** kuʻn suwʻq eken .

Sonda da, solay da, solay bolsa da, sonday da bolsa, soʻytse de, degen menen daʻnekerleri de jay gaʻplerdi baylanʻstʻʻwda geypara oʻzgesheliklerge iye boladʻ.

Sonda da daʻnekeri qarsʻlaslʻq maʻnisi anʻq bolmagʻan jay gaʻplerdinʻ arasʻnda kelip, olardʻnʻ qarsʻlaslʻq maʻnisine anʻqlʻq beredi: Atalarʻnʻnʻ suʻyeneri joq, **sonda da** tas juʻrekli etkisi keledi. Baxʻt biraz sharshayʻn dedi, **sonda da** ol jumʻsʻn toqtatpadʻ.

Awʕpal?da'nekerler.

Awʕpal? da'nekerlerdin' toparʕn, tiykarʕan *ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne* da'nekerleri qurayd?. Sonday-aq awʕpal?(ayʕʕwsh?) da'nekerlik xʕmette *ha'tte, ha'tteki, ba'lkim, a'sirese, meyli, kerek bolsa, kerek desen'*, t.b. ko'mekshi so'zleri de qollanʕad?.

Awʕpal? da'nekerler jay ga'plerdin' quramʕnda birgelkili ag'zalard?, dizbekli qospa ga'ptin' quramʕnda jay ga'plerdi baylanʕtʕad?. Ma'nilik jaqtan olar sol sintaksislik kategoriyalar arqal? bildirilgen is-ha'reket, waqʕyalardʕn' awʕpal? ma'nide keletug'ʕn bildiredi.

Awʕpal? da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardʕn' ha'r biri menen ta'kirarlanʕp qollanʕad?. Olar ta'kirarlanʕp qollanʕg'anda ha'r bir birgelkili ag'zanʕn' aldʕnda keledi ha'm birgelkili ag'zalardʕn' arasʕnda intonatsiya islenedi:
Misali:Ol menin' xatʕmd? sira' oqʕmag'anday, **ya** ga'p qozg'amayd?, **ya** juwap bermeydi.A'sirese oraqtʕn' waqt? kelgende ha'pte boyʕna u'ydi ko'rmey, ku'ni-tu'ni qʕrman basʕnda, **bolmasa** da'n qabʕlaytug'ʕn stantsiyada, **yamasa** jolda ju'retug'ʕn edik .

Awʕpal? da'nekerler qaytalanbay, eki sʕn'arl? birgelkili ag'zalard? baylanʕtʕʕp kelgende, birgelkili ag'zalardʕn' arasʕnda pauza islenbeydi:

Misali: Men erten' **ya** arg'ʕku'ni keshte kelermen.

Awʕpal? da'nekerlerdin' birgelkili ag'zalardʕn' arasʕnda joqarʕdag'ʕ? sʕyaql? eki tu'rli qollanʕʕw? geypara o'zgesheliklerge iye bolad?. *Ya, yamasa* da'nekerleri eki sʕn'arl? birgelkili ag'zalard? baylanʕtʕʕp kelgende, ma'nileri bir-birine jaqʕn bolg'an awʕpalʕʕt?bildiredi. Al birgelkili ag'zalardʕn' ha'r biri menen qaytalanʕp kelgende, birgelkili bolʕp kelgen so'zlerdi biri-birinen ayʕʕmlap, daralap ko'rsetedi:

Misali:Bʕlayʕnsha, onʕn' sʕn-sʕmbat?el gezgen da'rwishke **ya** mollag'a uqsas edi .**Ne** atʕz-shelde, **ne** jolda qʕʕʕlag'an jan joq (O.B.).

Bolmasa, ya bolmasa, ya'ki bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawʕshlar?, ko'binese modallʕq ma'nide keledi ha'm ga'ptin' uluwmalʕq mazmunʕhan da modallʕq ma'ni an'latad?.

Misali: *Ba'lkim, og'an shor'lard'ni o'zleri bir ba'le q'lg'an sh'g'ar, bolmasa bizin' hayallar arag'a ot taslaw?itimal.*

Janapaylar ha'm olardin' tu'rleri.

Ga'pke yamasa ga'ptegi o'zi qatnasl? so'zlerge qos'msha janapayl'q ma'ni qosatug'ni ko'mekshi so'zler janapayd'ni topar'ni du'zedi. Janapaylard'ni qatar'na to'mendegi ko'mekshi so'zler kiredi: ma/me (pa/pe, ba/be), tek, g'ana, tek g'ana, bolsa, gilen', gilkiy, ilgiy, ha'tteki, da/de (ta/te), tap, g'oy, aq, ha'm, aw, sh'ushi, o's, sesh, a, a', o, mis/m's, m'sh/mish, t.b.

Janapaylar so'z tu'rlewshi ha'm so'z jasawsh? qos'mtalar menen o'zgermeydi, ga'p ag'zas? bola almayd?. Olar so'zlerge, so'z dizbekleri, geyde ga'plerge ha'r tu'rli qos'msha u'steme ma'ni beriw ush'ni qollan'lad?. M'sal?: Sen **de** solay deysen' **be**? Asawd? **da** arqa moyn'ni s'ypalap u'yretedi deydi **g'oy**. Men tu'sinip turman-**aw**, Ay'mxann'ni gu'man? **g'oy** (I.Q.). A'met **te** bul sapar?a'kesi, **tek** s'itq? ko'rinisi boy'nsha g'ana emes, ishki qur'lis? menen **de**, so'zleri menen **de** jabay? ko'rinip, og'an jek ko'riniwshilik penen erdi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de d'qqat etilgen ko'mekshi so'zler birewleri o'zi qatnasl? so'zdin' keyninde, ekinshi birewleri ald'nda kelip, sol so'zlerge qos'msha u'steme ma'ni berip kelgen. En' son'g'? ga'ptin' quram'nda ma'nisi jag'nan eki tu'rli janapay kelip, olard'ni birewleri (de) o'zi qatnasl? so'zge ku'sheytiwshilik ma'ni, ekinshileri (tek, g'ana) ay'x'w-sheklew ma'ni qosad?.

Janapaylar ga'p ishinde o'zi qatnasl? so'zler ha'm ga'plerge soraw, ay'x'w-sheklew, ku'sheytiw ha'm modall'q ma'nilerdi beredi. Us? s'yaql? o'zgesheliklerine qaray: **soraw janapay?**, **ay'x'w-sheklew janapay?**, **ku'sheytiw janapay?** **ha'm modall'q janapay?** bol'p 4 tu'rge bo'linedi.

Soraw janapaylar?

Soraw janapaylar'ni ma'nisin **ma/me** (pa/pe, ba/be), **she** ko'mekshi so'zleri bildiredi. Bul janapaylar qatnasqan ga'pten sorawl'q ma'ni an'lat'lad?. Soraw janapaylar?, ko'binese bayanlaw'sh x'zmetindegi so'zlerdin' keynine dizbeklesip qollan'lad?.

Misali: Darya baylang'an.

Us?o'zimizdin' A'miwda'rya *ma?* Iras aytasan' *ba?*

Ma/me (pa/pe, ba/be) soraw janapaylar?boljaw ma'ni bildirip keledi:

Misali: Qaraqus pa'lpellep bar?p, biyik jalg'z toran'g'ag'a qaray sar?qt? da, qona almad? **ma**, yamasa an'g'a ku'shi jetpedi **me**, qaytadan din' aspang'a ko'terilip, toran'g'ad?n' u'stin aynalad?.

Ma/me janapay?so'zlerge dizbeklesip qollan?g'anda sol qa'lpin o'zgertpeydi. Al, geyde ekinshi bettegi tu'bir menen qos?mtan?n' aras?nda *m?mi (p?pi, b?bi)* tu'rinde o'zgerip ayt?lad?.

Misali: –Aman**b?**san qutl? dalam? –dedi a'ste g'ana.Saw-salamat ju'rmisen', balam?.

She soraw janapay? ataw formas?ndag'?atl?q, almas?q ha'm basqa da so'zler menen birge qollan?p, juwap ma'nisindegi sorawl?q ma'ni an'latad?. Ol o'zi dizbeklesken so'zi menen birge ko'terin'ki daw?s penen ayt?p, sorawl?q ma'ni birqansha ku'shli bolad?.

Misali:Orazan bat?rd?n' q?sh?n berip ketken jetim **she?** Sol bulaqlardan suw sh?qpasa **she?**

Juwmaqlaw

Ko'mekshi so'zler temasinda jazilg'an kurs jumisimizdin' da juwmaqlaw beti keldi.biz jumisimizda ko'mekshi so'zlerdi a'r ta'repleme u'yrenip shig'ip to'mendegi juwmaqlarg'a keldik:

1.Juwmaqlap aytqanimizda ko'mekshi so'zler da'slepki leksikalʒq ma'nisinen uzaqlasʒp yamasa birotala ayʒʒʒp, ko'mekshi grammatikalʒq ma'ni bildiriwshi so'zler esaplanadi.Olardin' izertleniwinde N.ABaskakov,M.ASherbak,A.Najimov,A.Bekpergenov h.t.basqalar menen birgelikte E.Dawenovtin' miyneti ulli boldi.

2.Bul jumisimizda tirkewishler ha'm olardin' tu'rleri o'zgesheliklerine toqtalip o'tildi.Ma'nili so'z shaqaplarinan ayirmashilig'i aniqlandi.Tirkewishlerdin' seplikler menen keliw jag'daylari u'yrenilip misallar menen da'llilendi.San,mg'dar ma'nisindegi,waqit ma'nisindegi tirkewishler u'yrenildi.

3.Uliwmalastirip aytqanda biz bul jumista da'neker so'z shaqabi ha'm onin' o'zgesheliklerine,olardin' tu'rleri bolg'an dizbeklewshi ha'm bag'indiriwshi da'nekerlerge toqtap o'tilip olardin' bir-birinen parqi salistirilip u'yrenilip,misallar arqali da'lillendi.

4.Jumisimizda basqa ko'mekshi so'z shaqaplari menen birge janapaydin' da qaysi so'z shaqabi ekenligi u'yrenilip misallar arqali da'lillendi.Sonin' menen birge janapaydin' tu'rleri bolg'an modalliq,ku'sheytiw,ayiriw-sheklew,soraw janapaylari uyrenildi.Janapay ha'm tirkewishlerdin' ayirmashiliqlari aniqlanip,misallar arqali da'llilendi.

Juwmaqlap aytqanimizda ko'mekshi so'zler morfologiyenin' u'lken bir bo'limi esaplanip,ma'nili so'z shaqabi bolmag'ani menen sol ma'nili so'zlerdi baylanistiriwshi xizmet atqaratug'in grammatikaliq qural esaplanadi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikas?. So'z jasalw ha'm morfologiya. No'kis. 1994, 381-385-bet.
2. Da`wenov E. Qaraqalpaq tilinde ko`mekshi so`zler. No`kis, «Bilim», 1994.
3. Wzbek tili grammatikas?. I tom, Morfologiya, Toshkent, 1975, 541-575-betler.
4. Qazaq tilinin` grammatikas?. I, Morfologiya. Almat?, 1967, 219-235-betler.